

קהילה, נאמנות, המשכיות: תרומתה של הערכת ההון החברתי להישארות הצעירים בקיבוץ הדתי מרים ביליג

המחקר בוחן את הקשרים בין הון חברתי, היקשרות למקום, אידאולוגיה ושביעות רצון מן הדתיות ואת תרומתם להחלטתם של צעירים להישאר בקיבוץ. בעזרת מאפיין האישי "הנטייה להימנעות מהיקשרות" המחקר מבקש לטעון כי הערכת ההון החברתי וההיקשרות לקיבוץ הן שני מושגים נבדלים, ולכל אחד מהם יכולה להיות השפעה שונה על הנטייה של הצעירים להישאר בקיבוץ. 330 צעירים מ-16 קיבוצים השיבו על שאלונים מובנים. בעזרת מודל מבני נבחנו הקשרים הישירים והעקיפים של הגורמים הקשורים לנטיית הצעירים להישאר בקיבוץ המגורים. מן המודל עולה כי להערכת ההון החברתי של הצעירים בקיבוץ הדתי יש תרומה חשובה ביותר לנטייתם להישאר בקיבוץ. תרומה זו מורכבת מתרומה ישירה של הערכת ההון החברתי לנטייה להישאר ומתרומה עקיפה של הערכת ההון החברתי להיקשרות לקיבוץ, שהיא הגורם בעל התרומה השנייה בגודלה לנטייה להישאר. נראה כי בעידן שבו אין אידאולוגיה קיבוצית מגובשת, הצעירים נוטים להזדהות עם הרעיון הקיבוצי בעזרת השתייכותם לקהילה, והם ייקשרו רגשית לקיבוץ שהם חיים בו ויתקשו לעזבו. עוד עולה מן המחקר כי מי שמרוצים מן הצביון הדתי בקיבוץ ורואים את עצמם כחלק מן הקהילה, יישו להישאר ויתרמו בכך להומוגניות של הקהילה. מן המודל המבני מתברר שבעלי נטייה אישיותית להימנעות מקשרים חברתיים

* פרופ' מרים ביליג, אוניברסיטת אריאל בשומרון ומו"פ אזורי שומרון ובקעת הירדן.

דואר אלקטרוני: billigm@ariel.ac.il

תודות לד"ר חנה גנדל-גוטרמן ולגב' שלי סורקאוט על העזרה בניתוח הסטטיסטי ולמו"פ אזורי מורח: יהודה, שומרון ובקעת הירדן על הסיוע הטכני.

נוטים להעריך את ההון החברתי בקיבוץ כנמוך. עם זאת, הקשר הרגשי שלהם לקיבוץ חזק. המודל מורה שחשוב להתייחס להערכת ההון החברתי ולהיקשרות למקום כאל שני מושגים שונים, שלכל אחד מהם תרומה ייחודית ותפקיד ייחודי לקשר של אנשים אל מקום מגוריהם.

מילות מפתח: הקיבוץ הדתי, הון חברתי, היקשרות למקום, נטייה להימנעות מהיקשרות, קיבוצים דתיים, קהילה, בני קיבוצים, עזיבת הקיבוץ, תחושת שייכות

הקיבוצים כתופעה והקיבוץ כמקרה נחקרו רבות מנקודות מבט שונות כמעט מרגע היווסדם. סקירה של המחקרים על הקיבוץ ועל תנועות הקיבוצים השונות בשני העשורים האחרונים מלמדת על העניין הרב שהוא עדיין מעורר בקרב החוקרים בישראל ובעולם (לדוגמה, בן-רפאל וטופל, 2009; גץ, 2011; חלמיש וצמרת, 2010; צור, 2007; Blasi, 1986). אין בכך פלא, שכן מדובר במעשה החברתי הישראלי האולטימטיבי שהוגדר ומוסגר עם הקמתו כהגשמה האוטופית הציונית המובהקת, מעשה שהיה בחזקת חידוש לא רק בחיים הישראליים והיהודיים אלא אף בחיים האוניברסליים (Spiro, 1956). הקמתם של הקיבוצים העלתה על נס את הממד הקהילתי כרכיב משמעותי הן מבחינה אידאולוגית והן מבחינה תרבותית ומחקרית. התלות הכלכלית וערכי הערבות והמחויבות לקבוצה הפכו את הקהילה לא רק לגורם המשמר את המעשה הקיבוצי, אלא גם לגורם המאפשר את עצם קיומו של הקיבוץ (לויטן, 1996; Bar-Yoseph, 1959). משום כך הפך הקיבוץ למוקד עניין ומחקר במסגרת חקר הקומונות בעולם האקדמי ובחיי המעשה מאז ועד היום. בחינה של מגוון העבודות האקדמיות שהתפרסמו על אודות התנועה הקיבוצית בעשורים האחרונים, מעלה שני מאפיינים משותפים.

מאפיין אחד הוא ההתעניינות הרבה בדור ההמשך בקיבוצים, שהיקלטותו בקיבוץ ועזיבתו נבעו מטעמים כלכליים וארגוניים (אדר, 2009; אורחן וסמואל, 2001; גץ, 2011; פלגי ואורחן, 2011). ייתכן שההסבר העיקרי לכך הוא השיח החברתי-תרבותי שביכה את עתידו של הקיבוץ לאחר המהפך הפוליטי הראשון (1977), ובעיקר בראשית שנות ה־80 של המאה ה־20, כחלק מדעיכת ההגמוניה של ערכי תנועת העבודה (רוזנטל, 1980). המשבר הכלכלי, שפקד את מדינת ישראל בתקופה זו, פגע בין היתר בבסיס הכלכלי של רבים מן הקיבוצים וגרם לירידה ניכרת ברמת החיים ולדילול דמוגרפי של ממש (Ben Rafael, 2011; Rosner & Getz, 2006). בעקבות כך נחלשה הזיקה ההדדית בין הקיבוץ לבין חבריו (לפידות, אפלבוים ויהודאי, 2006), ונוצר צורך לבצע בקיבוצים שינויים מבניים וארגוניים (Avishur & Tsoref, 2001; Ben Rafael, 2011). לאור זאת ננקטו צעדים מהפכניים שכללו גם ויתור על עקרונות בסיסיים של הקיבוץ המסורתי, כגון ביטול הלינה המשותפת של הילדים והפסקת הארוחות בחדר האוכל, ביטול האספה הכללית ומתן שכר דיפרנציאלי לא שוויוני (Rosner & Getz, 2006). בשנים שלאחר המשבר השתנתה הסביבה הכלכלית והחברתית של הקיבוצים, והם נטו לאמץ גישה

מכוונת שוק (לפידות ועמיתיו, Rosner & Getz, 2006; Sheaffer, Honing, & Carmeli, 2010). שינויים אלו חייבו הגדרה משפטית חדשה לקיבוץ, ולצורך זה הוקמה בשנת 2003 ועדת בן-רפאל, שהייתה ועדה ציבורית לעניין הקיבוצים. במרס 2004 אישרה ממשלת ישראל את מסקנותיה (ראו לפידות ועמיתיו, 2006) והוסיפה הבחנה משפטית בין "קיבוץ שיתופי מסורתי" לבין "קיבוץ מתחדש". לקיבוץ המתחדש אין דפוס אחיד, והוא מציג מגוון רחב של דגמים ארגוניים וניהוליים. כתוצאה מכך נוצרים הבדלים גדולים בין הקיבוצים בשיטות של הקצאת תמלוגים, טובין ושירותים, כך שכל קיבוץ מאופיין ברמה שונה של שימור עקרונות היסוד של הקיבוץ (טופל ובן-רפאל, 2006). קיבוצים רבים הגבירו את מרחב החופש של הצעירים כדי לעודד אותם להישאר בקיבוץ, בין השאר על-ידי הסדרים נוחים לרכישת השכלה גבוהה ואפשרות לצבור משאבים כספיים. בד בבד נבנו "הרחבות" – שכונות מגורים לתושבים שאינם חברי קיבוץ, והקיבוצים מאפשרים לחבריהם להשכיר דירות לתושבי חוץ (ארבל [טפר] וצ'מנסקי, 2001; לפידות ועמיתיו, 2006). גץ (1998) מתאר תופעות אלו במונחים של "הנמכת גדר הקיבוץ", המאפשרת לקיבוץ להתמזג עם סביבתו החיצונית. בעקבות כך חל שינוי באוכלוסיית הקיבוץ, שכן אחוז לא מבוטל של חברים יוצאים יום-יום מן הקיבוץ לצורך עבודתם, ילדים יוצאים ללמוד ואוכלוסייה מגוונת נכנסת לחצר הקיבוץ. לדעת גץ, לכל אלו יש השלכות על מהותה של הקהילה הקיבוצית, שעה שהרשתות החברתיות הפנימיות בקיבוץ נוטות להתרופף. הגדרת הקיבוץ בפי חבריו כבית, כמשפחה או כקהילה שמתקיימים בה יחסי פנים אל פנים אינה רלוונטית עוד (גץ, 1998; Rosner & Getz, 2006).

תופעות אלו חותרות תחת הבסיס הקהילתי של הקיבוץ וכמו מעניקות לגיטימציה לצעירים בני דור ההמשך להיפרד פיזית מן הקהילה. זאת ועוד, חוקרי הקיבוץ לא יכלו להתעלם מתהליכי הגלובליזציה, האינדיבידואליזציה והפוסט-אינדואולוגיה, שבהם לפרט אין מחויבות לאידאולוגיה בעת קבלת החלטות (למשל, Schwarzmantel, 2008). תהליכים אלו חלחלו לקיבוץ כמו לכלל החברה הישראלית ותרמו להיחלשות הקהילתיות בו ולתפיסתו כמקום שהצעירים נוטים לעזוב¹ (גץ, 1998; פוויץ, 2007). נמצא כי אימוץ אפשרות ה"יציאה" (exit), כפי שכינה אותה הירשמן (Hirschman, 1970), או נטישת אפשרות ה"נאמנות" (loyalty), עולה בקרב הצעירים בעיקר לאחר השירות הצבאי, וביתר שאת לאחר הנישואין, והיא קשורה בעיקר לנהייה אחר רווחה כלכלית (אברהמי, 2002; לניר, 2004).

1 "עזיבה" הפכה לאקסיומה תרבותית בעלת שלל ביטויים, ראו למשל את הפזמון בשיר "בלדה לעוזב הקיבוץ": "הוא עוד ישוב, הוא עוד ישוב, זה ג'וק קטן וזה עובר ולא חשוב" (מילים: יענקל'ה רוטבליט, לחן: שמוליק קראוס), וגם את סדרת הטלוויזיה "חדווה ושלומיק" (איברמן וספקטור, 1971).

המאפייין הנוסף של רוב מחקרי הקיבוץ היה עריכתם בקיבוצים חילוניים. רעיון הקיבוץ, כמו רוב רובה של התנועה הקיבוצית, טומן בחובו מחשבה חילונית, שלא רק ביקשה לקיים התנהגות חופשית ממצוות הדת, אלא אף התנגדה להן. רעיון "האדם החדש", כמו הקבוצה וכמו הדת האזרחית, ביקשו ליצור חלופה לזהויות הפרימורדיאליות ולהחליפן בזהות ובפולחנים חדשים (אופו, 1989; רובין, 1988). זאת ועוד, בניגוד לתנועה הקיבוצית המאוחדת (התק"מ) ולתנועת השומר הצעיר (השומה"צ), שהקימו מרכזי מחקר שעודדו את בחינתן כמושאי מחקר, תנועת הקיבוץ הדתי (הקבה"ד) לא יזמה מחקרים אקדמיים על אודותיה. עיקר הידע המרכיב את התפיסות המקובלות על נטיית בני הדור השני לעזוב את הקיבוץ, נלמד מן הנעשה בקיבוץ החילוני. המחקרים המעטים שנעשו בקיבוץ הדתי לא באו מיזמתה של התנועה, והם התמקדו במספר מצומצם של נושאים, בעיקר בהיבטים היסטוריים (כץ, 1996), דתיים (Fishman, 1992) או חינוכיים (ברלב, 1996; סילברמן, 1999). עד כתיבת מאמר זה לא פורסם מחקר המציג את עמדות חברי הקיבוץ הדתי כלפי קיבוצם או את הגורמים העשויים להשפיע על החלטתם לעזוב את הקיבוץ או להישאר בו. בכונתו של מאמר זה לנסות להשלים מעט מן החסר ולהתמקד בזיהוי המניעים שביכולתם לגרום לנאמנות או לעזיבה של הצעירים את הקיבוץ הדתי.

תנועת הקיבוץ הדתי כוללת 16 קיבוצים ועוד 3 מושבים שיתופיים שהצטרפו לתנועת הקיבוץ הדתי, והם מהווים כיום כ-7% מכלל הקיבוצים והמושבים השיתופיים בישראל (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2013). במהלך שנת 2007, שבה נאספו הנתונים למחקר, רק 4 מקיבוצי תנועת הקיבוץ הדתי הוגדרו במסלול של "הקיבוץ המתחדש". בשנים 2011–2012 החליטו עוד 5 קיבוצים דתיים להצטרף למסלול זה באופן מלא או חלקי. מבחינה זו תנועת הקיבוץ הדתי נמצאת באיחור של יותר מעשור לעומת תנועות הקיבוצים האחרות בישראל. מדוח המחקר שמאמר זה מבוסס עליו (ביליג וכץ, 2008) ניתן ללמוד כי רק 27% מן הצעירים המתגוררים בקיבוץ הדתי והשיבו על השאלון חושבים להישאר לחיות בו כל חייהם, ואילו כ-29% אינם חושבים כלל להישאר בקיבוץ כל חייהם. זאת ועוד, 40% מן המשיבים דיווחו שהם מתכוונים להישאר בקיבוץ כ-10 השנים הקרובות, ואילו 18.4% דיווחו על כוונתם לעזוב את הקיבוץ כ-10 השנים הקרובות. נתונים אלו מלמדים שהקיבוץ, כפי שהוא כיום, אינו מושך דיו בעיני הצעירים, ויש מקום לבחון את הגורמים העשויים להגדיל את משיכתם של הצעירים אליו.

המחקר מתמקד בבחינת מקומה של הקהילה בעיני הצעירים בקיבוץ. כמו כן הוא בוחן עד כמה הקשר של הצעירים לקהילה תורם להחלטתם להישאר בו או לעזוב לאור ההשפעות הפוסט-אידיאולוגיות והנטייה לאינדיבידואליזם, המפחיתה מחשיבותם של קשרים חברתיים. על-ידי בחינת הקשר בין ההון החברתי של הצעירים בקיבוץ לבין ההחלטה להישאר בו המחקר מבקש לברר עד כמה המודל הקומונלי הקלאסי, המבוסס על קשרים חברתיים ועל ערכות הדדית ואפייין את הקיבוץ בראשית דרכו, עדיין תקף

ומעניק משמעות מיוחדת לחיים בו. המחקר יבדוק עוד אם החלטתם של צעירים להישאר בקיבוץ נובעת מתפיסתם שהקיבוץ הוא מקום שטוב לחיות בו, ואם הקושי לעזבו נובע משיקולים אישיים ורגשיים שאינם קשורים לקהילה בקיבוץ. מאחר שלא נערכו מחקרים בהקשרים אלו בקיבוץ הדתי, מחקר זה עשוי לשמש בסיס לבחינת המניעים להישארות הצעירים בקיבוץ הדתי ובסיס להשוואה לקיבוצים החילוניים במחקרי המשך.

הון חברתי

הון חברתי (social capital) הוא מאפיין משולב של קשרים, יחסים ואמון הדדי בין אנשים בחברה מסוימת, שלאחרונה החלו להשתמש בו במחקר החברתי הישומי. לפי קולמן (Coleman, 1990), ההון החברתי מבוסס על היחסים בין בני האדם בחברה, ויחסים אלו הם משאבים לחיזוק הפעילויות המשותפות ביניהם. הון חברתי מאפשר להסביר כיצד אנשים החברים בקהילה אחת עשויים להגיע להישגים כלכליים, לאיכות חיים וליחסי אנוש טובים יותר ולהתמודד טוב יותר עם משברים לעומת יחיד או קבוצת אנשים, שהם לכאורה בעלי מאפיינים דומים (Brunie, 2009; Coleman, 1990; Putnam, 2000; Requena, 2003). מחקרים על ההון החברתי עוסקים גם בלכידות חברתית ומתמקדים בעיקר בכוחות הפנימיים היוצרים את ההון החברתי בקהילה (K. Mehmet, 2004 & O. Mehmet). בעוד הון כלכלי ואנושי הם נכסים של היחיד, ההון החברתי הוא נכס משותף של חברה מוגדרת.

החוקרים הללו וגם אחרים ניסו להבחין בין סוגים שונים של הון חברתי והמטרות שאפשר להשיג בעזרתם ושאפו להגדיר את רכיביו של הון זה. היו חוקרים שהתייחסו לרכיבים אובייקטיביים, הנובעים מפעילותם ומקשריהם של אנשים, כגון מידת ההשתתפות בפעילות חברתית-קהילתית או בפעילות דתית, קשרים חברתיים בלתי פורמליים, מחויבויות וציפיות הדדיות, יחסי אמון, אלטרואיזם, התנדבות, פעילות למען הקהילה, ויתור על אינטרסים למען הכלל, שיתוף הקהילה במידע, השתתפות בפעילות פוליטית, נוכחותם של מנהיגים סמכותיים, שימוש בסנקציות חברתיות נגד מי שמפר את הנורמות המקובלות וקבלת החלטות הרוב (Coleman, 1990; Putnam, 2000). אחרים התייחסו לרכיבים סובייקטיביים של הון חברתי, הכוללים תחושות וחויות משותפות, כגון גילוי לב, תחושת אחווה והזדהות, תחושה של שותפות גורל, אמונה דתית וקיום מצוות, תחושת שליחות דתית ואידאולוגית ותחושת כוח וביטחון (ביליג, 2006; פוין, 2007).

הבחנה אחרת נעשתה בין הון חברתי אידאליסטי, ערכי, לבין הון חברתי תועלתני. ההשקעה בהון החברתי האידאליסטי נועדה להיטיב עם הזולת, היחיד או החברה כולה מתוך מניעים אידאליסטיים, חברתיים או דתיים ובלתי לצפות לתמורה, כפי שתיארו פוטנם (Putnam, 2000) וקולמן (Coleman, 1990), או לכל הפחות נועדה לשמש מעין ביטוח הדדי של קבלת עזרה בעת הצורך. לעומת ההשקעה בהון חברתי אידאליסטי,

ההשקעה בהון החברתי התועלתני מודעת לכוונתה להביא יתרון למשקיע, כפי שתיארו זאת בורדייה (Bourdieu, 1986) ולין וגרנובטר (Lin & Granovetter, 2001), והיא אמצעי להשגת מטרות מבוקשות על-ידי התחברות לאנשים אחרים לשם נגישות תועלתנית למשאביהם. לפי פווין (2007), בהון החברתי של הקהילה הקיבוצית חל כיום פחות לעומת העבר. בשל התמורות במבנה החברתי והכלכלי הפך הקיבוץ מחברה הומוגנית ואידאולוגית לחברה הטרוגנית ותועלתנית יותר, ובעקבות זאת הלכה והצטמצמה חשיבותה של ההשתייכות לקהילה.

בין חוקרי ההון החברתי היו שהתבססו על מדדים "קשיחים" – נתוני אוכלוסיות שרוכזו בלשכות לסטטיסטיקה או במאגרים דומים של נתונים (Coleman, 1990; Putnam, 2000). חוקרים אחרים הסתמכו על שאלונים ועל ראיונות עומק שבחנו את התפיסות ואת ההערכות של המשיבים בנוגע להון החברתי בקהילותיהם (ביליג, 2006; פווין, 2007; K. Mehmet & O. Mehmet, 2004). מגוון ההגדרות של המושג הון חברתי, כמו הכלים השונים שנבנו לצורך בחינתו, תרמו להרחבת המושג ולהעדר הבחנה ברורה בין ההון החברתי עצמו לבין הגורמים ליצירתו ולתוצאות פעולתו (פווין, 2007). במחקר זה הוערך ההון החברתי באמצעות התייחסות לשני ממדים שנמצאו על-ידי חוקרים רבים (ביליג, 2006). ממד אחד הוא הערכת ההתנהגויות שיש בהן אינטראקציות חברתיות התורמות להון החברתי, כגון מפגשים עם שכנים, פעילויות משותפות בקהילה והתנדבות למען החברים. הממד הנוסף הוא תחושותיו ורגשותיו הסובייקטיביים של החבר כלפי הקהילה, כגון מידת גילוי הלב בין חברי הקהילה, יחסי אמון והרגשה של שותפות גורל. שלא כמחקרים אחרים שעסקו בהון החברתי, מחקר זה אינו מתייחס לממד הקשר הרגשי למקום ואף לא לממדים של אידאולוגיה ודתיות. הללו נבחנו במחקר כממדים נפרדים ממושג ההון החברתי, כפי שיוצג בהמשך.

היקשרות למקום

הגישה המסורתית לחקר ההיקשרות למקום המגורים מדגישה כי הקהילתיות והטריטוריאליזם תורמות לתחושת הזהות והשתייכות של התושב ולהרגשה ששורשיו נטועים במקום. גישה זו מניחה שיש קשר כמעט טבעי – חברתי, תרבותי, פוליטי, פסיכולוגי ורגשי – בין המקום לבין תושביו. תאוריות שונות מנסות להסביר את טיב הקשר בין האנשים לבין מקום מגוריהם. יש חוקרים המדגישים את הממד הפסיכולוגי – הרגשות, הדעות והחוויות הקושרים את האדם או את הקבוצה למקום (Altman & Low, 1992; Chow & Healey, 2008; Rollero & De Piccoli, 2010). חוקרים אחרים קושרים בין ההיקשרות למקום לבין הממד התרבותי המתבטא בתכנים ובסמלים דתיים או אידאולוגיים הקושרים את היחיד או את הקבוצה למקום (Billig, 2006; Billig, 2001; Kohn, & Levav, 2006; Low, 1992; Passik, 2001). בכל הנוגע למישור ההתנהגות,

המחקרים מלמדים שמעורבות ופעילות חברתית הן מקור חשוב להיקשרות למקום (ביליג וסורקראוט, 2007; Pretty, Chipuer, & Bramston, 2003; Lewica, 2005). חוקרים אחרים טוענים שההיקשרות למקום היא שילוב של כמה תחומים. למשל, פרושנסקי ועמיתיו מציינים שהתכונות הרגשיות של הקשר למקום מלוות בקוגניציות (מחשבות, ידע ואמונות) ובפרקטיקה (פעולות והתנהגות). לטענתם, ההיקשרות למקום כוללת למעשה את היחסים בין רגש, ידע ואמונות, התנהגות ופעולות, הקשורים למקום המגורים (Proshansky, Fabian, & Kaminoff, 1983). סקנל וגיפורד מצאו שהיקשרות למקום כוללת שלושה ממדים: א. ממד אישי וקבוצתי המתבטא בזיכרונות, בחוויות ובהישגים אישיים ובמשמעות סמלית המשותפת לחברי הקבוצה, כגון אמונה דתית; ב. ממד של תהליכים פסיכולוגיים המתבטא בתחושות של התפעלות, שביעות רצון, גאווה, קרבה והשתייכות למקום, רצון להימצא במקום וגעגועים אליו כשמתרחקים ממנו; ג. ממד המקום המתבטא בהתאמת המקום לצרכים ולהשגת יעדים, כגון ביטחון, עבודה, חינוך וביילוי, וכן בהרגשת הרציפות וההמשכיות הגדלה עם הזמן (Scannell & Gifford, 2010). קשר למקום עשוי לעכב או למנוע הגירה ממנו (ביליג ועמיתיה, 2001; Passik, 2001) או לגרום לאנשים לחוש צער של פְּרָדה ממנו (ביליג, 2006; Eacott & Sonn, 2006; Levav, Kohn, & Billig, 2008). כאמור, במחקר זה נבחנה ההיקשרות למקום באמצעות הקשר הרגשי שצעירים חשים כלפי קיבוצם, ראיית הקיבוץ כמקום שטוב לחיות בו וכחלק חשוב מחייהם והקושי לעזבו. במכוון לא נכללו במחקר זה הממדים של הערכת הפעילות החברתית והערכת הקהילה כחלק מן ההיקשרות למקום.

דתיות ואידאולוגיה

קולמן מצא קשר בין דתיות לבין הון חברתי וייחס זאת לפעילויות הדתיות המתקיימות במסגרת הקהילה (Coleman, 1990). גם פוטנס זיהה קשר מובהק בין דתיות לבין הון חברתי על כל רכיביו. הוא מצא שהחיים הקהילתיים והערכים החברתיים משתמרים באוכלוסייה הדתית טוב יותר מאשר באוכלוסייה שאינה דתית. הדבר מתבטא בהשתתפות רבה יותר של אנשים דתיים בחוגים חברתיים מכל הסוגים, בפעילות פוליטית ואזרחית, ובייחוד בפעילויות התנדבות, בעזרה לזולת ובמתן צדקה (Putnam, 2000). מחקר שבחן יישובים קהילתיים דתיים לעומת יישובים קהילתיים חילוניים גילה כי התושבים ביישובים הדתיים מאוחדים יותר בדעותיהם, יש להם מטרות משותפות רבות יותר ופעילות חברתית ודתית קבועה, ותחושת המקום שלהם חזקה יותר מזו של תושבים ביישובים חילוניים (Casakin & Billig, 2009).

כץ ולארי (2007) טענו כי לא ניתן להבין את קהילת הנוצרים ההוטרם בכללותה בלי להבין את עקרונות אמונתם הדתית המיוחדת. אמונתם עומדת בבסיס אורח החיים השיתופי המלא המעוגן בחוקיה, והמחויבות הדתית היא גורם ראשון במעלה ביציבותן של הקומונות ההוטרייות. לעומת זאת, התנועה הקיבוצית צמחה מתוך אידאולוגיה

סוציאליסטית שאין בה רכיב של אמונה דתית. גם הקיבוץ הדתי צמח על רקע דומה, אך הוא מאפשר ליהודי אורתודוקסי להיות חלק מדרך החיים השיתופית הסוציאליסטית של הקיבוץ, אף על פי שאין קשר בין החיים השיתופיים לבין הדת היהודית (כץ ולאור, שם). כמו בכל התנועות הקיבוציות, גם בקיבוץ הדתי נחלש המתח האידאולוגי, ואילו המתח הדתי נשאר כפי שהיה (פישמן, 1993). למרות הנטייה לראות במושגי הדתיות והאידאולוגיה מכלול אחד נעשתה הבחנה במחקר זה בין שביעות הרצון מן הצביון הדתי בקיבוץ לבין האחיזה באידאולוגיה המסורתית של הקיבוץ. לאור השינויים המתחוללים כיום בקיבוצים ואי־הבהירות בנוגע לאידאולוגיה הקיבוצית נבחנה הזדהותם של הצעירים עם אורח החיים הקיבוצי המסורתי, עם הערכים הקיבוציים המסורתיים ועם רצונם לשמור על אידאולוגיה ייחודית לקיבוץ. אין בכך כדי ללמד על דבקותם במימוש אידאולוגיה זו בחיי היום־יום, אלא לציין שהרעיון הקיבוצי עדיין מדבר אל לבם ומעיד על רצונם לשמר את ייחודו של הקיבוץ.

סיכום ממדי הקהילתיות

ספרות המחקר שתוארה מלמדת על חפיפה ועל אי־בהירות בהבדלים בין המושגים "הון חברתי" לבין "היקשרות למקום". המושגים קרובים, והגדרותיהם התאורטיות והאמפיריות בספרות המחקר כוללות רכיבים דומים. למשל, תחושת ביטחון, זיכרונות משותפים, חוויות מן העבר ויחסים חברתיים עם השכנים מופיעים במקצת המחקרים כרכיבים של ההון החברתי, ואילו במחקרים אחרים הם מופיעים כתכונות המהוות חלק מן ההיקשרות למקום. גם הרכיבים "אידאולוגיה" ו"דתיות" מוזכרים בספרות לעתים כרכיבים של ההון החברתי, לעתים כרכיבים של היקשרות למקום ולעתים כמושגים העומדים בפני עצמם. במחקר זה נעשתה הפרדה מכוונת בין מושגי ההון החברתי לבין מושגי ההיקשרות למקום: הערכת ההון החברתי נבחנה בעזרת חשיבותה של הקהילה והיחסים החברתיים הקיימים בקיבוץ בעיני הצעירים. לעומת זאת, ההיקשרות למקום נבחנה באמצעות תחושות המבטאות את היחס הרגשי האישי כלפי הקיבוץ כישות גאוגרפית, פיזית ואנושית. נוסף על כך, נבחנו הערכת הצביון הדתי בקיבוץ והאחיזה באידאולוגיה הקיבוצית, כל מושג בפני עצמו.

כדי להצדיק את ההבחנה בין הממדים שהזכרנו וכדי לבחון אם הון חברתי והיקשרות למקום הם מושגים חופפים או מושגים בעלי השפעות שונות, נבחנה השפעתו של רכיב האישיות – הנטייה להימנעות מהיקשרות – על הממדים השונים שתוארו ועל הנטייה להישאר בקיבוץ. בחירתו של רכיב האישיות לא הייתה מקרית, שכן בעלי הנטייה להימנעות מהיקשרות אינם מייחסים חשיבות לאינטראקציה חברתית ולקשר עם הקהילה, כפי שיתואר בהמשך.

ממד האישיות: הנטייה להימנעות מהיקשרות

תאוריית ההיקשרות מניחה כי אצל בני האדם קיימת מערכת התנהגותית מולדת – פסיכו־ביולוגית – המניעה אותם לבקש קרבה לדמות מטפלת במצבי סכנה, לחץ ואיום. זוהו שלושה טיפוסים היקשרות המבטאים ציפיות במערכות יחסים, רגשות והתנהגויות, שהם פועל יוצא של היסטוריית היקשרות שונה: "הטיפוס הבטוח", "הטיפוס הנמנע" ו"הטיפוס החרד" (Bowlby, 1982; Fraley & Shaver, 2000). מחקרים שסקרו מיקולינסר ושייוור (Mikulincer & Shaver, 2003, 2007) מראים כי הנטיות השונות להיקשרות ניתנות לזיהוי באמצעות שני ממדים: הנטייה לחרדה והנטייה להימנעות מהיקשרות (Brennan, Clark, Shaver, Simpson, & Rholes, 1998). בתוך המרחב הזה, הסגנון הבטוח מאופיין בחרדה ובהימנעות נמוכות ומוגדר כתחושה של היקשרות בטוחה, כנוחות בתחושת קרבה ותלות הדדית וכהישענות על תמיכה ואמצעים מועילים אחרים להתמודדות עם לחצים. בעל הסגנון החרד מאופיין ברמת חרדה גבוהה וברמת הימנעות נמוכה, והוא מסגל לעצמו אסטרטגיה של היפר־אקטיבציה (Mikulincer & Shaver, 2007), הכוללת חוסר ביטחון בהיקשרות, צורך חזק בקרבה, דאגות בהקשר למערכות היחסים שלו ופחד מדחייה. בכך נוצר מצב אמביוולנטי שבו ההתקרבות לדמות ההיקשרות מכאיבה, אך ההינתקות ממנה נתפסת כמסוכנת. הנטייה להימנעות משקפת את חוסר האמון של הפרט ברצונם הטוב של האנשים העומדים מולו ואת שאיפתו לשמור על אוטונומיה ועל מרחק רגשי מהם (Brennan et al., 1998; Crowel, Fraley, & Shaver, 1999). למשל, בעלי נטייה להימנעות מהיקשרות (avoidant) מטיפוס "הנמנע־המשחרר" (dismissive) נוטים בכגרותם להיות אנשים מנותקים, מרוחקים רגשית, החשים חוסר נוחות ביחסי קרבה והם חסרי כישורים חברתיים (Guerrero & Jones, 2005, p. 306). במצבים חברתיים הם יעדיפו שלא לחשוף את עצמם ולא להתערות בקבוצה, אלא להתרכז בהיבטים הסביבתיים או בחפצים הנמצאים במקום, המסיחים את דעתם מן הצורך לפתח יחסים חברתיים בשל היקשרותם הרגשית אליהם. מאחר שהם תופסים את היחסים הבין־אישיים כלא הכרחיים, הם ממוקדים בעיקר בעבודה, בתחביבים או בפעילויות אחרות הנעשות באופן עצמאי (Cooper, Albino, Orcutt, & Williams, 2004; Guerrero & Jones, 2005; Rothbard & Shaver, 1994). ועמיתו מצאו שאף על פי שלכידות הקבוצה משפרת ברוב המקרים את התפקוד הרגשי והחברתי של חבריה ומקנה להם תחושת ביטחון, הדבר אינו בא לידי ביטוי בקרב בעלי הנטייה להימנעות. אדרבה, נראה כי לכידות הקבוצה אף גורעת מתפקודם בקבוצה. לדידם של מיקולינסר ועמיתו, הנמנעים מתנגדים לפעילויות סמליות, המדגישות את הקשר הרגשי שלהם לחברי הקבוצה, מאיימות עליהם וגורמות להם תחושת חרדה ואי־נוחות (Mikulincer & Shaver, 2007; Rom & Mikulincer, 2003).

עם זאת, בקר וקרסון מראים כי בעלי נטייה חזקה להימנעות מתנגדים לנטילת סיכונים ומעדיפים להימצא במקום מוכר, שהם חשים בו ביטחון ויציבות, או בסביבה שיש בה חוקים, כללים ומנהגים ברורים. הנורמות החברתיות הברורות מפחיתות אצלם את תחושת אי-הוודאות, ולכן הנמנעים מקפידים לדבוק בהן. הם מנסים לשלוט בסביבתם על-ידי היצמדות לקבוצה ולכלליה והזדהות עמם יותר מאשר עם חבריה באופן אישי (Baker & Carson, 2011). מחקרים שבחנו את הנטיות לסוגי ההיקשרות של תינוקות הגדלים בלינה משותפת בקיבוצים, מצאו כי סגנון ההיקשרות שלהם אינו קשור לייצוגים הפנימיים של הוריהם אלא דווקא לאלו של המטפלת בבית הילדים, המייצגת במידה מסוימת את הקיבוץ כולו (Aviezer, Sagi, Jowels, & Ziv, 1999; Oppenheim, Sagi, & Lamb, 1988). וייס ושילקרט, שחקרו את סגנונות ההיקשרות של בוגרים שגדלו בקיבוץ לעומת ניסיונם בהיותם ילדים, מצאו שחברת ילדים תומכת פיצתה במידה מסוימת על תשומת לב בלתי מספקת מצד ההורים. לעומת זאת, הגנת יתר על-ידי חברת הילדים בני גילים גרמה לעתים לחוסר ביטחון עצמי או לאדישות והתעסקות יתר בעצמם (Weiss & Shilkret, 2010). כאמור, בהערכת ההון החברתי במחקר זה לא נכלל הרכיב הרגשי, ובהיקשרות למקום לא נכללו הרכיבים החברתיים הקהילתיים. אפשר אפוא לצפות שהנטייה להימנעות מהיקשרות תימצא בקשר שלילי עם הערכת ההון החברתי ובקשר חיובי עם ההיקשרות למקום המגורים ועם הנטייה להישאר בקיבוץ. אם ציפייה זו תתממש, אזי ניתן יהיה לטעון שאכן יש הצדקה להבחנה בין מושג ההון החברתי לבין מושג ההיקשרות למקום, ויש לבחון את תרומתו של כל אחד מהם לנטייה להישאר בקיבוץ.

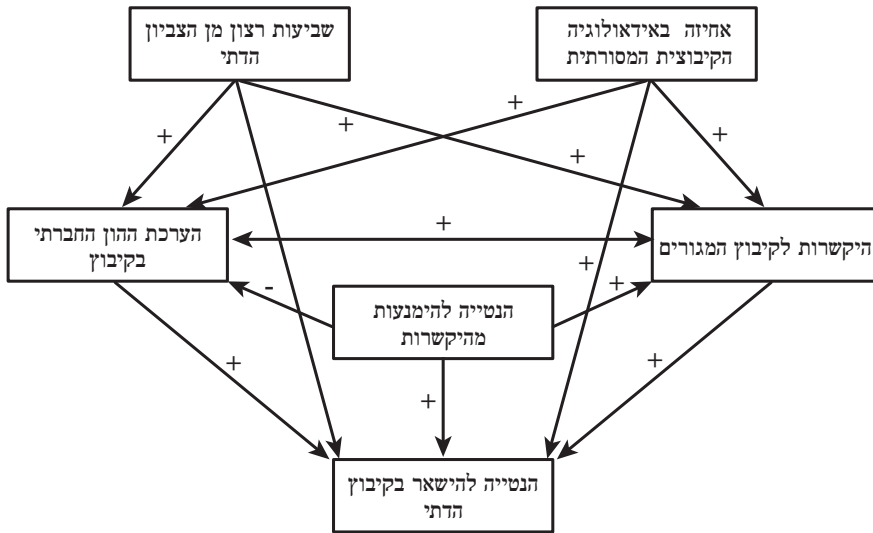
מטרת המחקר

לנוכח השפעת הגלובליזציה, האינדיבידואליזציה והפוסט-אידאולוגיה שחדרו גם לקיבוץ הדתי, ניסה המחקר לאתר את הגורמים שבכוחם לתרום להישארות של צעירים בקיבוץ או לעזיבתם. לשם כך נשאלו השאלות האלה:

1. באיזו מידה תורמת החשיבות שצעירים מייחסים להיותם חלק פעיל מן הקהילה בקיבוץ להחלטתם להישאר בו לעומת תרומתם של מניעים רגשיים הרואים בקיבוץ מקום שטוב לחיות בו.
2. עד כמה אורח החיים הדתי והאחיזה באידאולוגיה הקיבוצית משפיעים על הערכת הצעירים את ההון החברתי, על ההיקשרות למקום ועל הנטייה להישאר בקיבוץ.
3. בעזרת המאפיין האישי של הנטייה להימנעות מהיקשרות ביקשנו לבחון באיזו מידה מוצדקת ההבחנה בין מושג ההון החברתי לבין מושג ההיקשרות לקיבוץ. לפיכך שאלנו אם בעלי אישיות עם נטייה להימנעות מהיקשרות חברתית נוטים בכל זאת להישאר בקיבוץ ממניעים רגשיים בגלל היקשרותם לקיבוץ כמקום מגוריהם.

הנחות והשערות

על סמך סקירת הספרות ושאלות המחקר נבנה מודל תאורטי, ובו ארבעה ממדים שעשויה להיות להם השפעה חיובית וישירה על החלטת הצעירים להישאר בקיבוץ הדתי: הערכת ההון החברתי, היקשרות לקיבוץ המגורים, שביעות רצון מן הצביון הדתי ואחיזה באידאולוגיה המסורתית. המודל מוצג בתרשים 1.

תרשים 1: המודל התאורטי

המודל התאורטי, כפי ששורטט בתרשים 1, הוא המודל הנבדק, והוא מבוסס על ההנחה העולה מספרות המחקר שהגורמים המשפיעים על הישארותם של צעירים בקיבוץ אינם עומדים בפני עצמם, אלא יש ביניהם קשרים. באשר לשאלה 1 ולשאלה 2, ההנחה היא כי לשביעות הרצון מן הצביון הדתי ולאחיזה באידאולוגיה הקיבוצית יש תרומה להערכה חיובית של ההון החברתי ולהתפתחות קשר רגשי לקיבוץ. כמו כן נראה כי הערכה חיובית של ההון החברתי תורמת לפיתוח הקשר הרגשי של הצעירים לקיבוץ ולקושי שלהם לעזבו. עם זאת, נבנה כי ההיקשרות הרגשית של הצעירים תורמת להערכתם החיובית את ההון החברתי בקיבוץ. בהתאם להנחות אלו שיערנו כי קיימים קשרים חיוביים בין כל ארבעת הממדים לבין עצמם: אחיזה באידאולוגיה הקיבוצית, שביעות רצון מן הצביון הדתי, הערכת ההון החברתי וההיקשרות לקיבוץ.

נוסף על ארבעת הממדים האלה נכלל במודל ממד שעשויה להיות לו תרומה להחלטת הצעירים להישאר בקיבוץ. ממד זה הוא הנטייה להימנעות מהיקשרות, רכיב אישיות המתייחס לשונות הבין-אישית של הצעירים ותורם גם להבהרת המושגים של הערכת

ההון החברתי וההיקשרות לקיבוץ. באשר לשאלה 3, על סמך ספרות המחקר הנחננו שבעלי נטייה להימנעות מהיקשרות נוטים ליצור קשרים רגשיים למקומות ומעדיפים להישאר במקום מוכר ובטוח. עם זאת, רכיב זה לא ישפיע על החלטתם להישאר בקיבוץ על אף הקושי שלהם להתחבר לקהילה. מכאן שיערנו כי ככל שתגדל הנטייה של הצעיר להימנע מהיקשרות, תקטן הערכתו את ההון החברתי, אך תגדל היקשרותו הרגשית לקיבוץ. רכיבים אלו, לצד הימנעותו של הצעיר מנטיילת סיכונים, ישפיעו בסופו של דבר על נטייתו להישאר בקיבוץ. אם תאושש השערה זו, יהיה ניתן לטעון כי הערכת ההון החברתי וההיקשרות לקיבוץ הן שני מושגים נבדלים, ולכל אחד מהם יכולה להיות השפעה שונה על נטיית הצעירים להישאר בו.

שיטת המחקר

המשתתפים

הנתונים נאספו בשנת 2007 ב־16 קיבוצים השייכים לתנועת הקיבוץ הדתי. שניים מן הקיבוצים הללו החלו לפעול בתקופת המחקר במסלול "הקיבוץ המתחדש", והיו החלוצים במסלול זה בתנועת הקיבוץ הדתי.² לשאלון השיבו בהתנדבות 330 צעירים, כ־46% מהם היו גברים, וכ־54% נשים. כ־43% מן המשתתפים היו בקיבוץ במעמד "חבר", כלומר התקבלו באספת החברים כשותפים מלאים וקבועים בקיבוץ, כ־37% נוספים היו מועמדים שהמתינו לקבלה לחברות או החלו בתהליך היקשרות, וקרוב ל־20% היו במעמד "תושב", כלומר התגוררו בקיבוץ בשכירות ולא היו חברים בו. טווח הגילים במדגם היה 22–45 ($M = 31.97$, $SD = 5.07$). רוב רובם של המשתתפים, 83.3%, היו נשואים, 15.8% היו רווקים ו־0.6% היו גרושים או אלמנים. מספר הילדים של משתתפי המחקר היה 0–11 ילדים במשפחה ($M = 2.16$, $SD = 1.90$). מספר שנות הלימוד שלהם היה 5–27 ($M = 15.35$, $SD = 2.43$). 90.5% מן המשתתפים הגדירו את עצמם דתיים, 8.2% היו מסורתיים ו־1.3% חילוניים. 92.3% היו ילידי ישראל. 64.2% מן המשתתפים דיווחו שהוריהם מתגוררים באחד מקיבוצי התנועה. 53.5% מן הנשואים התגוררו באחד מקיבוצי התנועה לפני הנישואים. יותר ממחצית המשתתפים, 52.1%, היו חברים בוועדה כלשהי בקיבוץ מגוריהם בחמש השנים האחרונות.

2 חשוב לציין כי בזמן איסוף הנתונים היו שני הקיבוצים המתחדשים בתחילת דרכם ועדיין לא חלו בהם שינויים קיצוניים בהשוואה לשאר קיבוצי התנועה, ולכן הם נכללו במחקר. כמו כן, הקיבוץ שלא נכלל במחקר הוא קיבוץ צעיר יחסית, שעדיין אין בו דור שני. שני מושבים שלא נכללו היו בתקופת המחקר בתהליכי התחברות לתנועת הקיבוץ הדתי, ובתקופה זו שררה אי־בהירות באשר להגדרתם.

כלי המחקר

לצורכי המחקר חובר שאלון מובנה שבחן כמה ממדי התייחסות של הצעירים לקיבוץ, בין היתר את כוונותיהם להישאר בקיבוץ ולהתגורר בו בעתיד, את מידת אחיזתם באידאולוגיה הקיבוצית המסורתית, את שביעות רצונם מאורח החיים מבחינה דתית, את הערכתם את ההון החברתי בקיבוץ, את היקשרותם הרגשית לקיבוץ ואת נטייתם לחדדה ולהימנעות מהיקשרות. כמו כן היו בו שאלות דמוגרפיות על הרקע החברתי-כלכלי שלהם. לבד משאלות הרקע, כל השאלות נבנו על בסיס סולם ליקרט בעל שבע דרגות, מ-1 (כלל לא) ועד 7 (במידה רבה מאוד).

כוונות הצעירים להישאר בקיבוץ נבחנו באמצעות שלוש שאלות על מידת העניין שלהם להישאר בו ב-3 השנים הקרובות, ב-10 השנים הקרובות וכל החיים. בנוגע לשאלות אלו התקבלה מהימנות פנימית טובה ($\alpha = .87$).

אחיזתם של הצעירים באידאולוגיה הקיבוצית המסורתית נבחנה באמצעות חמש שאלות: באיזו מידה חשוב להם "לשמר את אורח החיים הקיבוצי המסורתי", באיזו מידה חשוב להם "שהילדים יודחו עם הערכים הקיבוציים", באיזו מידה חשוב להם "שהקיבוץ ישמור על ייחודו מבחינה אידאולוגית", באיזו מידה הם חשים ש"ערכי הקיבוץ מושרשים בהם" והאם הם מסכימים ש"השיתוף והשוויון מזיקים פיון שהם בולמים את התקדמות המוכשרים". המהימנות הפנימית שהתקבלה הייתה בינונית ($\alpha = .80$).

שביעות הרצון מן הצביון הדתי בקיבוץ כפי שהוא כיום נבדקה באמצעות שתי שאלות, שבחנו את הנושא בקרב הנוער ובקרב חברי הקיבוץ: "באיזו מידה אתה מרוצה מן הרמה הדתית של הנוער בקיבוץ" ו"באיזו מידה אתה שבע רצון מן הרמה הדתית של חברי הקיבוץ". בנוגע לשאלות אלו התקבלה מהימנות פנימית בינונית ($\alpha = .69$).

הערכת ההון החברתי נבחנה באמצעות השאלון של ביליג וסורקראוט (2008), ובו 24 שאלות. מקצתן כווננו להערכתן של ההתנהגויות התורמות להון החברתי, למשל "באיזו מידה מתקיימים מפגשים לא פורמליים בין השכנים באזור מגוריך", "באיזו מידה אתה מוזמן לשכנים בשבתות" ו"באיזו מידה חברי הקיבוץ מוכנים להתנדב למען הכלל". מקצת השאלות כווננו להערכה הסובייקטיבית של תחושותיו ורגשותיו של המשיב כלפי הקהילה, למשל "לרוב אתה יכול להגיד את אשר על לבך בגילוי לב לפני חבריך בקיבוץ", "באופן כללי שוררים יחסי אמון בין חברי הקיבוץ" ו"אתה מרגיש שתוכל למצוא אוזן קשבת אצל שכניך בכל עת שתרצה". ככלל נבחנו בממד זה טיב היחסים בין חברי הקיבוץ - מידת האמון ההדדי, מידת הקרבה, מידת הפתיחות, האווירה החברתית, הכמות, האיכות ושביעות הרצון מן היחסים החברתיים, קיומן של חוויות משותפות, הרגשה של שותפות גורל, הרגשה של משפחתיות, רוח ההתנדבות והתרומה למען הכלל. בנוגע לשאלות אלו התקבלה מהימנות גבוהה ($\alpha = .91$).

כדי לבחון את מידת ההיקשרות לקיבוץ המגורים של צעירי הקיבוצים נעשה שימוש בשאלון של ביליג (Billig, 2006) לאחר שהותאם לקיבוץ. בשאלון 18 שאלות, ובהן

באיוז מידה "יש לך תחושה טובה כאשר אתה נמצא בקיבוץ", באיוז מידה "אתה חש שאופיו הייחודי של הקיבוץ קושר אותך למקום", באיוז מידה "אתה קשור רגשית לקיבוץ שלך", באיוז מידה "אתה מרגיש שהקיבוץ שלך הוא מקום שטוב לחיות בו", באיוז מידה "הקיבוץ שבו אתה חי הוא חלק חשוב מחייך", באיוז מידה "תתגעגע לקיבוץ אם תעזוב", באיוז מידה "הביטוי 'ביתי הוא מבצרי' מתאר את תחושותיך לגבי ביתך בקיבוץ", באיוז מידה "אתה מוכן לווייתורים אישיים משמעותיים כדי להמשיך לחיות בקיבוץ" ובאיוז מידה "אתה חש ששורשיך נטועים בקיבוץ". מהימנותם של 18 הפריטים הייתה גבוהה ($\alpha = .93$). הנטייה להימנעות מהיקשרות ולאחרדה הוערכה באמצעות גרסה מתורגמת לעברית ומקוצרת של שאלון ECR (Experience in Close Relationships) (Brennan et al., 1998) (Scale 12 פריטים בחנו את הנטייה להימנעות מהיקשרות באמצעות סולם של שבע דרגות, מ-1 (כלל לא) ועד 7 (במידה רבה מאוד), למשל: "אני מעדיף לא להראות לאנשים אחרים כיצד אני מרגיש מבפנים". בנוגע ל-11 מן הפריטים התקבלה מהימנות פנימית טובה ($\alpha = .86$). 12 פריטים אחרים בחנו את הנטייה לאחרדה מהיקשרות, למשל "אני מודאג מכך שאנטש", וגם בנוגע אליהם התקבלה מהימנות גבוהה ($\alpha = .88$). מדדי המהימנות האלה גבוהים במקצת מן המקובל במחקרים קודמים (Brennan et al., 1998; Mikulincer & Florian, 2000).

לכל אחד ממדדי השאלון נבנה מדד על-ידי חישוב הממוצע של כל פריטיו שנמצאו בעלי מהימנות טובה. נוסף על כך, נבדקה מידת הנורמליות של התפלגות המדדים הכמותיים שהשתתפו במחקר. כל ערכי הצידוד (skewness) והגבנוניות (kurtosis) קטנים מ-1 ומצביעים על התפלגות נורמלית.³

שיטת הניתוח של נתוני המחקר

המודל התאורטי הרבי-ממדי (ראו תרשים 1) נבדק באמצעות ניתוח משוואות מבניות (Structural Equation Modeling) בתוכנת Amos (Arbuckle, 2009). בשיטה זו מושג מודל סופי על סמך הקשרים המובהקים סטטיסטית המתקבלים בין המשתנים, והוא נבחן באמצעות מדדים לטיב ההתאמה של המודל כולו לנתונים.

ממצאים

לוח 1 מפרט את הממוצעים, את סטיות התקן ואת מדדי הצידוד והגבנוניות של משתני המחקר.

3 צידוד (skewness) הוא מדד לחוסר סימטריה בהתפלגות של משתנה מקרי. צידוד חיובי מצביע על נטייתו לערכים גבוהים ורחוקים מן הממוצע. גבנוניות (kurtosis) היא מדד למידת הריכוז בהתפלגות של משתנה מקרי. גבנוניות גבוהה היא ביטוי לחריגות גדולות מן הממוצע. ערכים נמוכים מ-1 בשני המדדים הללו מלמדים על התפלגות נורמלית.

לוח 1: ממוצעים, סטיות תקן ומדדי צידוד וגבנוניות של משתני המחקר

ממוצע	הנטייה להימנעות מהיקשרות	אחיזה באידאולוגיה הקיבוצית	שביעות רצון מן הצביון הדתי	הערכת ההון החברתי	היקשרות לקיבוץ המגורים	הנטייה להישאר בקיבוץ
2.76	4.05	4.55	4.55	4.55	5.07	4.59
0.92	1.35	1.09	1.09	0.89	1.05	1.72
0.40	-0.14	-0.21	-0.21	-0.47	-0.45	-0.49
-0.31	-0.56	-0.36	-0.36	0.19	-0.28	-0.69

מלוח 1 אפשר ללמוד על רמה גבוהה של היקשרות למקום בקרב צעירי המדגם עוד נראית בו רמה בינונית גבוהה בהערכת ההון החברתי ($M = 5.07, SD = 1.05$), בשביעות הרצון מן הצביון הדתי ($M = 4.55, SD = 0.89$) וברצון להישאר ולהתגורר בקיבוץ ($M = 4.59, SD = 1.72$). לרוב נמצאה אחידות בתשובות לרכיבים של ממדי ההתייחסות לקיבוץ, אך באשר לרצון להישאר בו נמצא גיוון יחסי בתשובות. האחיזה באידאולוגיה הקיבוצית המסורתית נמצאה ברמה בינונית ($M = 4.05, SD = 1.35$), והנטייה להימנעות מהיקשרות נמצאה נמוכה יחסית ($M = 2.76, SD = 0.92$).

בשלב הראשון של הניתוח חושבו מקדמי מתאם בין משתני המחקר העיקריים, והם מוצגים בלוח 2.

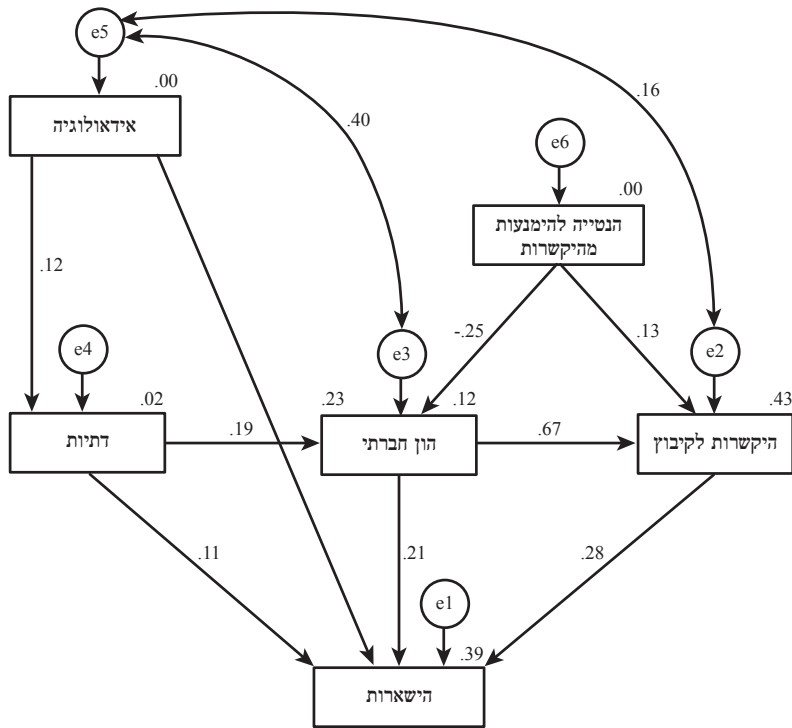
לוח 2: מתאמי פירסון בין משתני המחקר

5	4	3	2	1	
					מאפיינים פסיכולוגיים
					1 הנטייה להימנעות מהיקשרות
				.090	2 אחיזה באידאולוגיה הקיבוצית
			.013*	.020	3 שביעות רצון מן הצביון הדתי
		.239**	.388**	-.217**	4 הערכת ההון החברתי
	.638**	.114*	.396**	-.011	5 היקשרות לקיבוץ
.529**	.512**	.221*	.445**	.001	6 הנטייה להישאר בקיבוץ

* $p \leq .05$ ** $p \leq .01$

בלוח 2 נראים קשרים מובהקים סטטיסטית בין מדדי המודל. הקשרים הבולטים הם אלו: קשר חזק ומובהק סטטיסטית בין היקשרות לקיבוץ לבין הערכת ההון החברתי. כמו כן, נמצא קשר חזק ומובהק סטטיסטית בין הנטייה להישאר בקיבוץ לבין ההיקשרות

לקיבוץ, הערכת ההון החברתי בקיבוץ והאחידה באידאולוגיה הקיבוצית. קשרים נמצאו גם בין האחידה באידאולוגיה הקיבוצית לבין הערכת ההון החברתי. בשלב השני נערכה בדיקה מקיפה ביותר של הקשרים בין המשתנים באמצעות ניתוח משוואות מבניות SEM, שבחן הן את הקשרים הישירים והן את הקשרים העקיפים שהתקבלו במודל בין הנטייה להישאר בקיבוץ לבין מנבאיה. המודל המבני שהתקבל מוצג בתרשים 2.

תרשים 2: המודל המבני

הממצאים מורים על מודל תקף. מכל מדדי טיב ההתאמה של המודל עולה התאמה טובה של נתוני המחקר למודל התאורטי: ערך ה- $CMIN/DF$ נמוך מ-2 ולא מובהק ($\chi^2[N = 330] = 5.38, df = 4, p = .25, \chi^2[N = 330]/4 = 1.345$) ערכי המודדים NFI (Normed Fit Index) ו- CFI (Comparative Fit Index) עומדים מעל הקריטריון המחמיר .95 ($NFI = .988, CFI = .997$) ומשקפים התאמה טובה של המודל המשוער למודל בלתי תלוי. ערך המדד $RMSEA$ (Root Mean Square Error of Approximation) קרוב ל-0,0

כלומר נמוך דיו להצביע על התאמה טובה בין המודל לבין הנתונים ($RMSEA = .032$), גם לפי הקריטריון המחמיר של בולן ולונג (Bollen & Long, 1993). לוח 3 מפרט מקדמים מתוקננים, ישירים ועקיפים, של המשוואות המבניות במודל שנבחן.

לוח 3: מקדמי התרומה β של המשתנים התורמים לנטייה להישאר בקיבוץ

סך כל (β)	קשרים לא ישירים (β)	קשרים ישירים (β)	
-.063	-.063	.000	הנטייה להימנעות
.257*	.023**	.234***	אחיוה באידאולוגיה הקיבוצית
.185**	.075**	.110*	שביעות רצון מן הצביון הדתי
.399***	.189*	.210***	הערכת ההון החברתי
.282**	.000	.282**	היקשרות לקיבוץ המגורים

* $p \leq .05$ ** $p \leq .01$ *** $p \leq .001$

כפי שנראה בתרשים 2, מדובר בהסבר של 39% מן השונות של המשתנה התלוי "הנטייה להישאר בקיבוץ".

מתרשים 2 ומלוח 3 עולה כי להערכת ההון החברתי של הצעירים בקיבוץ המגורים יש תרומה כוללת מרבית לנטייה להישאר בקיבוץ ($\beta = .399, p < .001$). תרומה זו מורכבת הן מקשר ישיר בין הערכת ההון החברתי לבין נטייתם להישאר ($\beta = .210, p < .001$) והן מקשר עקיף דרך ההיקשרות לקיבוץ המגורים ($\beta = .670, p < .001$), שהיא הרכיב בעל החשיבות השנייה התורם לנטייה להישאר. עוד נמצא שככל שההיקשרות לקיבוץ חזקה יותר, מתחזקת הנטייה להישאר ולהתגורר בו. תרומה זו היא הגדולה ביותר מבין כל התרומות הישירות לנטייה להישאר ולהתגורר בקיבוץ ($\beta = .282, p < .01$). מידת האחיוה של הצעירים באידאולוגיה הקיבוצית נמצאה אף היא כתורמת להישארות הצעירים בקיבוץ ($\beta = .257, p < .001$) הן בתרומה ישירה ($\beta = .234, p < .001$) והן בתרומה עקיפה דרך מידת שביעות הרצון מן הצביון הדתי בקיבוץ ודרך הערכת ההון החברתי וההיקשרות לקיבוץ ($\beta = .023, p < .01$). שביעות הרצון מן הצביון הדתי בקיבוץ נמצאה אף היא כבעלת תרומה לנטייה להישאר בקיבוץ ($\beta = .185, p < .01$) הן בתרומה ישירה ($\beta = .110, p < .05$) והן בתרומה עקיפה דרך הערכת ההון החברתי ($\beta = .075, p < .01$). ממצא מעניין הוא הקשר השלילי שנמצא בין הנטייה להימנעות מהיקשרות לבין ההחלטה להישאר בקיבוץ ($\beta = .063, p < .01$). ואולם, זה קשר עקיף העובר דרך הקשר השלילי בין הימנעות לבין הערכת ההון החברתי והקשר הישיר בין הימנעות להיקשרות לקיבוץ. ככל שלצעירי הקיבוץ הדתי יש נטייה חזקה יותר להימנעות מהיקשרות, כך מתחזקת היקשרותם לקיבוץ המגורים ($\beta = .131, p < .01$). לנטייה להימנעות נמצא גם קשר שלילי ישיר להערכת ההון החברתי בקיבוץ ($\beta = -.251, p < .01$). נוסף על כך,

נמצא קשר הדדי חזק בין אידאולוגיה לבין הון חברתי ($\beta = .402, p < .001$) וכן קשר חלש יותר בין אחיזה באידאולוגיה קיבוצית לבין היקשרות לקיבוץ ($\beta = .158, p < .01$). לסיכום הממצאים ניתן לומר שלמגוון גורמים יש תרומה ישירה להחלטה להישאר בקיבוץ. מקצתם תלויים בחינוך הקיבוצי (כגון אידאולוגיה וקשר רגשי לקיבוץ), מקצתם קשורים בנורמות התנהגות (הבאות לידי ביטוי בהערכת ההון החברתי ובמידת הדתיות), ומקצתם נובעים מגורמי אישיות. כמו כן יש להדגיש שההיקשרות לקיבוץ המגורים תגדל ואילו הערכת ההון החברתי תקטן ככל שלמשיב תהיה נטייה להימנעות מהיקשרות. נראה אפוא כי הערכת ההון החברתי וההיקשרות לקיבוץ הן שני מושגים נבדלים, ולכל אחד תרומה משלו להחלטה להישאר בקיבוץ.

דיון ומסקנות

התמורות הרבות המתחוללות כיום בקיבוצים מחייבות דיון מחודש בתפקידה של הקהילה בקיבוץ ובהשפעתה על החלטת הצעירים להישאר בו. האידאולוגיה של הקיבוץ, כפי שהייתה בעת היווסדו, הייתה מבוססת על מחויבות של הפרט לקהילה מעבר לצרכיו האישיים, ולעתים למרות צרכיו האישיים, שהפכו משניים לצורכי הקולקטיב. עם זאת, המגמות הנאו־ליברליות, ובייחוד האינדיבידואליזציה ותהליך הקיטוע שפקדו את החברה הישראלית (Asiskovitch, 2011) הפכו את התושב או האזרח ל"לקוח" שאינו מהסס לנקוט אסטרטגיות של "עזיבה" (exit) בכל הנוגע לקהילת האם שלו, וגם התנכרות לאידאולוגיות שחייבו דבקות באתוס ה"נאמנות" (loyalty) (Lehman-Wilzig, 1991). תופעות אלו הופכות את האיתור והזיהוי של יכולת הקהילה להשאיר את חבריה בתוכה לאתגר חברתי, אידאולוגי ומחקרי.

מניתוח המודל המבני מתברר כי לכמה גורמים יש תרומה ישירה להחלטת הצעירים להישאר בקיבוץ, ובהם הערכת ההון החברתי, ההיקשרות לקיבוץ, האחיזה באידאולוגיה הקיבוצית ושביעות הרצון ממידת הדתיות. לנטייה להימנעות מהיקשרות יש רק תרומה עקיפה להחלטה להישאר בקיבוץ. מן המודל המבני עולה כי הסיבה בעלת התרומה הגבוהה ביותר להחלטתם של הצעירים להישאר בקיבוץ היא הערכה חיובית של ההון החברתי. מתברר כי השתייכותם לקהילה פעילה ותומכת היא יתרון בעל משקל בעיניהם בהחלטתם לחיות בקיבוץ. ממצא זה חשוב במיוחד לנוכח השינויים המתחוללים בקיבוצים בעשור האחרון, עם אימוץ רעיון הקיבוץ המתחדש וגיבוש הזהות הקיבוצית שאינה מתבטאת בהכרח בחדר האוכל, בעבודה משותפת ובשכר שוויוני, אלא ברצון להשתייך לקהילה ייחודית (Rosner & Getz, 2006). מסקנותיהם של גץ (1998), של פוויץ (2007) ושל אחרים אמנם מתארות מגמה של התרופפות הקשרים החברתיים הפנימיים בקיבוץ וטשטוש הגבולות החברתיים בין חברי הקיבוץ בעקבות תהליכי ההפרטה, אך מחקרים אלו לא בחנו את תפישותיהם ואת תחושותיהם של החברים בנוגע לקהילה. ייתכן שחופש

זה, המשחרר את הרשתות החברתיות הצפופות מן ההוויה הקיבוצית, מתאים לצעירים יותר ותורם לרצונם להשתייך לקהילה הקיבוצית (Ben Rafael & Topel, 2004). ההערכה החיובית של ההון החברתי בעיני הצעירים בקיבוץ הדתי מתבטאת בייחוס חשיבות למפגשים בלתי פורמליים עם שכניהם ולתרומה והתנדבות למען הכלל. הם רואים את עצמם כבעלי גורל משותף עם שאר חברי הקיבוץ, והם חולקים ביניהם חוויות משותפות. כמו כן, הצעירים מייחסים חשיבות ליחסים של אמון הדדי, קרבה, פתיחות והרגשה של משפחתיות בין חברי הקיבוץ.

כאמור, מן המודל עולה כי להערכתם של הצעירים בקיבוץ הדתי בנוגע להון החברתי יש תרומה חשובה ביותר לנטייתם להישאר בקיבוץ. תרומה זו מורכבת מתרומה ישירה של הערכת ההון החברתי לנטייה להישאר ומתרומה עקיפה, אך חזקה ביותר, של הערכת ההון החברתי להיקשרות לקיבוץ, שהיא הגורם בעל התרומה השנייה בגודלה לנטייה להישאר. בניגוד למצופה במודל התאורטי, מתברר כי להון החברתי יש תרומה ישירה להיקשרות לקיבוץ. להיקשרות הרגשית של הצעירים לקיבוץ אין תרומה ישירה להערכת ההון החברתי, אלא תרומה עקיפה וחלשה דרך האחיזה באידאולוגיה הקיבוצית. הדבר מחזק את הנחת המחקר כי ההון החברתי וההיקשרות למקום הם שני מושגים שונים במהותם, כפי שנבהיר בהמשך. מן הממצאים ניתן ללמוד כי תרומתו של ההון החברתי עולה על זו של הקשר הרגשי לקיבוץ, אם כי גם לרגש כלפי הקיבוץ יש תרומה ניכרת להחלטה להישאר בו. בניגוד לניכור, לתחרותיות ולרדיפת המותרות האופייניים לחיים העירוניים, לתחושת הצעירים הקיבוץ מציע להם חיי קהילה המעניקים לחבריה תחושת ערבות ועזרה הדדית, וגם תחושת שייכות ויציבות במקום שהוא בעל אופי ייחודי. הקיבוץ הוא מקום שהצעירים חשים שהם יכולים להיקשר אליו בקשר רגשי, לחוש ששורשיהם נטועים בו, שטוב להיות בו ושהם יתגעגעו אליו אם יעזבו אותו.

מן המודל המבני עולה כי יש קשר ישיר בין אחיזה באידאולוגיה הקיבוצית לבין הנטייה להישאר בקיבוץ. נראה כי למרות המגמה של היחלשות האידאולוגיה הקיבוצית המסורתית, בקיבוץ הדתי בשנים האחרונות (Fishman, 1992) יש צעירים שבחרו להישאר בקיבוץ מאחר שערכיו המסורתיים מושרשים בהם והרעיון הקיבוצי עדיין מדבר אל לבם. צעירים אלו דוגלים בערכי שיתוף ושוויון, מעוניינים לשמר את אורח החיים הקיבוצי המסורתי ואת ייחודו מבחינה אידאולוגית, וחשוב להם שגם ילדיהם יודוהו בעתיד עם הערכים הקיבוציים.

הקשר ההדדי החזק שנראה במודל המבני בין האחיזה באידאולוגיה הקיבוצית לבין הערכת ההון החברתי בקיבוץ, מלמד על התפקיד המרכזי שיש לקהילה בעולמם הערכי של הצעירים בכל הנוגע להתייחסותם לחיים בקיבוץ. סביר להניח כי הקהילתיות בקיבוץ הדתי חזקה מלכתחילה בגלל הבחירה באורח חיים המושתת על חיי תורה ועבודה (Fishman, 1992) ובגלל הפעילות הדתית והתרבותית המתקיימת כחלק מהווייתו הפנימית (Casakin & Billig, 2009). ואולם, ייתכן כי רעיונות הקיבוץ המתחדש חלחלו לתודעתם של הצעירים בקיבוץ הדתי והקדימו בכך את השינוי האידאולוגי המפוקח

מבחינה חברתית. רעיונות אלו מתקיימים לצד הבקותם של הצעירים בערכיו המסורתיים של הקיבוץ, משום שעצם ההשתייכות לקהילה הפכה בקיבוצים המתחדשים לגורם משמעותי המושך את הצעירים לקיבוץ והוא חלק מן האידאולוגיה הקיבוצית בעיניהם. מכל מקום, לנוכח השינויים שתוארו נראה כי הקהילתיות בקיבוץ הדתי נעשתה דמוקרטית יותר, והיא אינה בהכרח מעוגנת בחוזים וחוקים, בזכויות וחובות ובפיקוח חברתי הדוק. ייתכן שניתן להסביר את עיקר השינוי שהתחולל בקיבוצים ואת המעבר מקיבוץ שיתופי לקיבוץ מתחדש באמצעות המעבר מן ההון החברתי, שאפיין בעבר את היחסים החברתיים בקיבוץ – אידאליסטי, ערכי וללא ציפייה לתמורה, כפי שתיארו פוטנם (Putnam, 2000) וקולמן (Coleman, 1990), להון חברתי תועלתני. יש להניח כי ההון החברתי, כפי שהוא מוערך על-ידי הצעירים בקיבוץ, מהווה מבחינתם גם השקעה תועלתנית מודעת, כפי שתיארו בורדייה (Bourdieu, 1986) ולין וגרנובטר (Lin & Granovetter, 2001), הרואים בהון החברתי כלי להשגת מטרות מבוקשות בעזרת ההתחברות לאנשים.

כאמור, ייתכן שלמרות הנטייה השמרנית של תנועת הקיבוץ הדתי לשינויים מבניים וארגוניים, כדוגמת אימוץ הרעיון של הקיבוץ המתחדש, ובהעדר אידאולוגיה קיבוצית מגובשת, הצעירים מפרשים את הרעיון הקיבוצי באמצעות הערכתם את היכולת של הקיבוץ לגבש בתוכו קהילה פעילה וייחודית. בראייה עתידית, מתוך הנחה שרעיון הקיבוץ המתחדש יאומץ בהיקף נרחב גם בקיבוץ הדתי, יש להניח כי אותם קיבוצים שיצליחו לגבש קהילתיות חדשה, פתוחה, המספקת הגנה וערבות הדדית מצד אחד, ומצד אחר מאפשרת לצעירים חופש פעולה והתקדמות אישית, הם שיצליחו למשוך אליהם את הצעירים. יש להוכיח זאת על-ידי בחינה מעמיקה וממוקדת של מושג הקהילה ותחושת הקהילתיות בקיבוץ הדתי והחילוני כאחד ולבחון במחקרי המשך אם תפיסת הקהילה והאידאולוגיה הקיבוצית בין הקיבוץ השיתופי המסורתי לבין הקיבוץ המתחדש אכן השתנתה. עוד נמצא כי יש קשר הדדי חלש יחסית בין האחיזה באידאולוגיה הקיבוצית לבין ההיקשרות לקיבוץ. יש להניח כי אותם צעירים המחזיקים באידאולוגיה הקיבוצית יפתחו קשר רגשי לקיבוץ, וצעירים שנקשרו רגשית לקיבוץ יאמצו את ערכיו המסורתיים. מסקנה זו חשובה לאור הספרות הענפה המתארת תהליכי שינוי בקיבוצים ובעקבותיהם התרופפות באידאולוגיה הקיבוצית, כגון פוין (2007), גץ (1998), לניר (2004) ורבים אחרים. עם זאת, על סמך ממצאיהם של פלגי ואורחן (2011), המראים כי חברי הקיבוץ המתחדש נוטים להזדהות עם הערכים החדשים של הקיבוץ שהם חיים בו, המסקנה אינה מפתיעה כלל וכלל. נראה כי בעידן שבו כל קיבוץ מתאפיין ברמה שונה של שימור עקרונות היסוד הקיבוציים (טופל ובן רפאל, 2006), חלק מן ההזדהות של הצעירים עם הרעיון הקיבוצי עובר דרך השתייכותם לקהילה ובחירתם בצורת יישוב ייחודית, וכן דרך ההיקשרות הרגשית למקום מגוריהם, הקיבוץ.

כצפוי, התברר במחקר זה כי שביעות הרצון מן הצביון הדתי תורמת תרומה ישירה לנטייה להישאר בקיבוץ ולהערכת ההון החברתי. נראה כי ההומוגניות החברתית-

תרבותית היא תנאי ליכולת תפקודה של הקהילה במרחב החברתי ההדוק בקיבוץ. בקיבוץ הדתי הדבר בא לידי ביטוי בין השאר בחוסר הסובלנות כלפי מי ששונה בהשקפותיו ובאורח חייו מן הבחינה הדתית לעומת המקובל בקיבוץ, כפי שעולה ממחקרים קודמים (ביליג וכץ, 2008). מי שתופסים את עצמם כדתיים יותר לעומת האחרים בקיבוץ, או מי שחדלו להיות דתיים, יבחרו ככל הנראה לעזוב את הקיבוץ. לעומתם, מי שמרוצים מן הצביון הדתי בקיבוץ ורואים את עצמם כחלק מן הקהילה, ייטו להישאר ויתרמו בכך להומוגניות של הקהילה. מגמה זו יכולה לחזק את הערכת ההון החברתי, כאשר השותפים בקהילה מאוחדים בדעותיהם בנוגע לאורח החיים הדתי הרצוי בקיבוץ, מרוצים ממנו, מזדהים עם הקהילה ורוצים להיות חלק ממנה (Scannell & Gifford, 2010).

מעבר לרכיבים התרבותיים, הקהילתיים והרגשיים, שתוארו ונמצאו כבעלי השפעה על הצעירים בכל הנוגע להמשך המגורים בקיבוץ, נכלל במודל גורם אישיות: הנטייה להימנעות מהיקשרות.

בניגוד לבעלי תחושת ההיקשרות הבטוחה, הנוטים להיקשר לקהילה, ובניגוד לבעלי הנטייה לחרדה, שגישתם לקהילה היא אמביוולנטית, בעלי הנטייה להימנעות מהיקשרות מאופיינים מבחינות רבות כניגוד לקהילתיות, ולכן הספרות מציגה אותם כנמנעים מיחסים חברתיים (Guerrero & Jones, 2005; Mikulincer & Shaver, 2007). ההשערה, שהנטייה להישארותם בקיבוץ קשורה לרכיבים האחרים במודל והחלטתם להישאר בו נובעת מרצונם להישאר במקום מוכר ובטוח (Baker & Carson, 2011), אוששה. מן המודל המבני מתברר שבעלי הנטייה להימנעות אכן אינם קושרים את עצמם לחברי הקהילה וליחסים החברתיים והרגשיים המתקיימים בין חבריה, ולכן ההון החברתי אינו תורם לנטייתם להישאר בקיבוץ. ואולם, במחקר זה התברר כי בעלי הנטייה להימנעות מפתחים קשר רגשי לקיבוץ המגורים כמקום. קשר זה אינו מושפע מן היחסים החברתיים עם הקהילה או עם חברי הקיבוץ, אלא התחברותם לקיבוץ נעשית ככל הנראה דרך תפיסתם אותו כישות מטונימית,⁴ שבאמצעותה ניתן לדמיין מכלול רבדים: התחברות רגשית לנוף, לבתים ולאווירה המאפיינת את החיים במקום, תחושת ביטחון ויציבות, ועם זאת העדר חובה לקיים יחסים חברתיים.⁵ אופן תפיסתם זו של בעלי הנטייה להימנעות מסביבת מגוריהם ראוי להוכחה במחקרי המשך.

המודל המבני מלמד כי קיים קשר חזק בין הון חברתי לבין ההיקשרות למקום המגורים. עם זאת, המודל מצביע על חשיבותן של הערכת ההון החברתי ושל ההיקשרות למקום כשני מושגים שונים, נבדלים, שלכל אחד מהם תרומה ייחודית ותפקיד ייחודי להיקשרותם של אנשים למקום מגוריהם. המחקר מראה שיש משקל רב לקהילה

4 פירושו תהליך הפרגני (קוגניטיבי), שבו ישות מושגית אחת מייצגת ישות מושגית אחרת מאותו תחום מושגי (מתוך מאגר המטפורות המקראיות, 2013).

5 על "מקום" כמסמן מטונימי במציאות שספק אם היא קיימת ראו מגוון השימושים במושג "סימולקרה" (סימולקרום, בלשון יחיד, simulacrum) של בודריאר בהקשר של מרחבים ואתרים (למשל, Nash, 1993).

ולקשרים החברתיים בכל הנוגע לנטייה להישאר במקום ושבעלי הנטייה להימנעות יכולים להיקשר רגשית למקום מגוריהם גם בלי לפתח קשרים חברתיים קהילתיים. לממצאים אלו יש השלכות על הערכתן של סביבות מגורים, והם מאפשרים להסביר מדוע יש אנשים שבגלל רתיעתם להיפרד מקהילתם, למרות יכולתם הכלכלית לשפר את מקום מגוריהם, מעדיפים להמשיך ולהתגורר בדירה או בשכונה שאינה מטופחת או באזור הסובל ממפגעים אקולוגיים או סביבתיים אחרים. מודל זה גם יכול להסביר מדוע אנשים יכולים להיות מרוצים מדירת המגורים או מן השכונה, אף שלא פיתחו קשרים חברתיים עם שכניהם או עם תושבי השכונה האחרים.

מן הבחינה היישומית, ממצאי המחקר מעלים את הצורך לחיזוק הנאמנות של הצעירים לקיבוץ אם רוצים לעודד את הישארותם בו. ייתכן שעל הקיבוצים להדגיש יותר את תרומתו של הקיבוץ לפרט, כמסגרת המעניקה לצעירים זהות והשתייכות לקהילה, החסרות בעולם שמחוץ לקיבוץ. כל זאת עומד בניגוד לתפיסה המקובלת כיום בקיבוצים שכדאי להשקיע מאמץ בניסיון לטשטש את הגבולות בין הקיבוץ לבין המרחב הסובב אותו על-ידי שיפור רמת החיים של חברי הקיבוץ (גץ, 1998, 2011).

מן הבחינה המעשית, יש אפוא לחזק את גבולות התודעה של הקיבוץ ולהדגיש את ייחודו כמשקל נגד לתרבות הפוסט-אידאולוגית. על הקיבוץ לפתח את משאבי הצמיחה של הקהילה, כגון הגברת הזדמנויות המפגש ועידוד פעילויות חברתיות ותרבותיות בקיבוץ. במקביל יש לטפח ולשמר את הקשר הרגשי של בני הקיבוץ לקיבוץ על-ידי חינוך ערכי-אידאולוגי ודתי מן הגיל הרך ועד הבגרות. לצורך כך יש להחזיר עטרה ליושנה ולהקפיד על העסקת מטפלות ומחנכים שהאידאולוגיה הקיבוצית מושרשת בהם. חשוב גם שבשנות ילדותם יחוו ילדי הקיבוץ חוויות ייחודיות הקושרות אותם לקיבוץ. דווקא בתקופה זו, בעשור השני של המאה ה-21, המאופיינת באנטי-קהילתיות ובאינדיבידואליזם,⁶ נראה כי המניע העיקרי של צעירים דתיים להישאר ביישובם הוא היכולת לבוא במגע אינטגרטיבי באמצעות אורח חיים דתי, השתייכות חברתית-קהילתית והשלכה מדומיינת על מרחב מטונימי. כבר מכתביו של דירקהיים על הקשר בין אינטגרציה לבין רווחה אישית (well-being) ניתן ללמוד כי ממצא זה אינו מפתיע בכל הנוגע לאישיות (ראו אצל Bekeran, Glass, Brissette, & Seeman, 2000) ואינו מפתיע אף בהקשר החברתי-דתי, בעיקר בשל אותם מחקרים המתארים את בני הציונות הדתית כממשיכי העיליתות המייסדות וכמי שמונעים על-ידי ערכים (לבל, 2008; לבל ולוביש-עומר, 2012). מחקר זה אף עשוי לתרום להבנת הצורך של צעירי הקיבוץ הדתי באינטגרציה חברתית וקהילתית ובהיקשרות רגשית למקום מגוריהם, ולמודעות למשקלם של אלו בהכרעותיהם באשר אליו. ממצאים אלו עשויים להשתלב בשיח רחב יותר על אודות העדפותיה של קבוצה זו בחברה הישראלית.

6 זימל הגדיר את המושגים האלה כסממנים וכמנבאים של הניכור החברתי (ראו Lukes, 1971).

מתוך ההנחה שרעיון הקיבוץ המתחדש יאומץ בהיקף נרחב גם בקיבוץ הדתי, אפשר לשער כי הקיבוצים שיצליחו לגבש קהילתיות חדשה, פתוחה, המספקת הגנה וערבות הדדית מצד אחד, ומצד אחר מאפשרת לצעירים חופש פעולה והתקדמות אישית, הם שיצליחו למשוך את הצעירים לקיבוץ הדתי. עם זאת, יש לבחון את מושג הקהילה ואת תחושת הקהילתיות בקיבוץ הדתי והחילוני כאחד באופן מעמיק וממוקד ולבדוק במחקרי המשך אם תפיסת הקהילה והאידיאולוגיה הקיבוצית בין הקיבוץ השיתופי המסורתי לבין הקיבוץ המתחדש אכן השתנתה.

מאחר שרק שניים מן הקיבוצים שהשתתפו במחקר החלו לאמץ את דגם הקיבוץ המתחדש, מעניין יהיה לבחון מודל זה בעוד כמה שנים, לאחר שקיבוצים דתיים נוספים יטמיעו את רעיון הקיבוץ המתחדש. בחינה כזאת תאפשר לראות אם אימוץ דגם הקיבוץ המתחדש שינה לאורך זמן גם את דבקותם בערכים האידיאולוגיים המסורתיים של הקיבוץ.

מקורות

- אברהמי, א' (2002). חסר לי צחוקם של ילדים: קיבוץ בעיני חבריו. רמת אפעל: יד טבנקין.
- אדר, ג' (2009). צמיחה דמוגרפית בקיבוצים 2009: דוח סקר. חיפה: אוניברסיטת חיפה, המכון לחקר הקיבוץ והרעיון השיתופי.
- אופז, ג' (1989). הזכות לדרוש: דרכם של אנשי 'חוג שדמות' אל המקורות. בתוך מ' איילי (עורך), טורא: אסופת מאמרי הגות ומחקר במחשבת ישראל, 1, 370-381.
- אורחן, א' וסמואל, י' (2001). השפעת כוח המשיכה של הקיבוץ על הצטרפות וקליטה של חברים חדשים. מגמות, כו(4), 390-404.
- אימברמן, ש' (במאי) וספקטור, א' (תסריטאית). (1971). חדווה ושלומיק [סדרת טלוויזיה]. לפי א' מגד, חדווה ואני (1950). ירושלים: הטלוויזיה הישראלית.
- ארבל (טפר), מ' וצ'מנסקי, ד' (2001). שכונות קהילתיות ליד קיבוצים. רמת אפעל: יד טבנקין.
- ביליג, מ' (2006). ההון החברתי ותרומתו להתמודדות עם מצבי משבר ביישובי חבל עזה. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- ביליג, מ' וכץ, י' (2008). הישארות ועזיבה של צעירים בקיבוצים של תנועת הקיבוץ הדתי: סיבות ומאפיינים (דוח מחקר). אריאל: המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון.
- ביליג, מ' וסורקראוט, ש' (2007). להיאחו או לנטוש? אידיאולוגיה, התקשרות למקום ותפיסת סיכון בשומרון ובבנימין. מגמות, כד, 673-689.
- ביליג, מ' וסורקראוט, ש' (2008). החוסן הקהילתי של יישובי מטה בנימין. אריאל: משרד הרווחה.

- בן-רפאל, א' וטופל, מ' (2009). הקיבוץ על דרכים מתפצלות. ירושלים ורמת אפעל: מוסד ביאליק ויד טבנקין.
- ברלב, מ' (1996). החינוך התיכון בקיבוץ הדתי: בין קולקטיביזם לאינדיבידואליזם. עיונים בתקומת ישראל, מאסף לבעיות הציונות, היישוב ומדינת ישראל, 6, 402-425.
- גן, ש' (1998). שינויים בגבולות התברתיים והפונקציונאליים של הקיבוץ. אופקים בגיאוגרפיה, 48-49, 97-110.
- גן, ש' (2011). שיטות תגמול בקיבוצים 1996-2010. חיפה: אוניברסיטת חיפה, המכון לחקר הקיבוץ והרעיון השיתופי.
- חלמיש, א' וצמרת, צ' (2010). הקיבוץ: מאה השנים הראשונות. רמת אפעל: יד טבנקין.
- טופל, מ' ובן-רפאל, א' (2006). מהפכת מנהלים נוסח קיבוץ. אופקים בגיאוגרפיה, 66, 28-42.
- כץ, י' (1996). תורה ועבודה בבניין הארץ, הקיבוץ הדתי בתקופת המנדט. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- כץ, י' ולאר, ג' (2007). באמונתם יחיו: המושבות ההוטטריות בצפון אמריקה 1874-2006. רמת אפעל: יד טבנקין.
- לבל, א' (2008). להחזיר עטרה ליושנה: 'ההתנתקות' כניסיון לחילופי אליטות בצה"ל ובחברה הישראלית. בתוך ח' משגב וא' לבל (עורכים). בצל ההתנתקות: דיאלוג אסטרטגי במשבר (עמ' 207-232). ירושלים: כרמל והמכללה האקדמית נתניה.
- לבל, א' ולוביש-עומר, ש' (2012). לחזור למה שהיינו: חובשי 'הכיפות הסרוגות' בצה"ל כאפוזיזיה שמרנית לצבא פוסט-מודרני. בתוך ר' גל ות' ליבל (עורכים), בין הכיפה לכותמה - דת, פוליטיקה וצבא בישראל (עמ' 151-203). תל אביב: מודן ומכון כנרת למחקרי ביטחון.
- לויתן, א' (1996). התמיינות שלילית בין צעירים בקיבוץ. חיפה: אוניברסיטת חיפה, המכון לחקר הקיבוץ והרעיון השיתופי.
- לניר, י' (2004). הקיבוץ בחברה הישראלית, פתולוגיה של משבר: ארבע מסות. רמת אפעל: יד טבנקין.
- לפידות, א', אפלבוים, ל' ויהודאי, מ' (2006). אופקים בגאוגרפיה, 66, 7-27.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2013). יישובים. אוחזר מתוך www.cbs.gov.il/ishuvim/ishuvim_main.htm
- מאגר המטפורות המקראיות (2013). אוחזר מתוך <http://dawhois.com/www/biblicalmetaphors.co.il.html>
- סילברמן, מ' (1999). תלמיד חכם, חלוץ ואזרח: האידאל החינוכי של הקיבוץ הדתי וגורלו. בתוך ר' פלדחי וע' אטקס (עורכים), חינוך והיסטוריה: קשרים תרבותיים ופוליטיים (עמ' 423-445). ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.

פווין, א' (2007). חוסן הקהילה: הון חברתי בקיבוץ. רמת אפעל: יד טבנקין.
פישמן, א' (1993). דת והצלחה משקית בקיבוץ הדתי. קתדרה לתולדות ארץ-ישראל
ויישובה, 68, 127-139.
פלגי, מ' ואורחן, א' (2011). סקר דעת קהל 2011. חיפה: אוניברסיטת חיפה, המכון
לחקר הקיבוץ והרעיון השיתופי.
צור, מ' (2007). כרעה ברוח: עיונים בתרבות הקיבוץ והתרבות הישראלית. רמת
אפעל: יד טבנקין.
רובין, נ' (1988). אבל בקיבוץ לא דתי. מגמות, לא, 53-64.
רוזנטל, ר' (1980). הקיבוץ בעידן הספק, תל אביב: ספרית פועלים.

- Altman, I., & Low, S. M. (Eds.). (1992). *Place attachment: Human behavior and environment: Advances in theory and research*. New York, NY: Plenum.
- Arbuckle, J. L. (2009). Amos 17.0 User's Guide, Crawfordville, FL: Amos Development Corporation.
- Asiskovitch, S. (2011). Dismantling the welfare state from the left? Localization of global ideas in the case of Israel's 1998 Public Housing Law. *Global Social Policy, 11*, 69-87.
- Aviezer, O., Sagi, A., Jowels, T., & Ziv, Y. (1999). Emotional availability and attachment representations in kibbutz infants and their mothers. *Developmental Psychology, 35*, 811-821.
- Avishur, A., & Tsoref, Y. (2001). On the predicatability of kibbutz financial distress: A principal component analysis with bootstrap confidence intervals. *Journal of Accounting, Auditing, and Finance, 16*, 55-91.
- Baker, D. S., & Carson, K. D. (2011). The two faces of uncertainty avoidance: Attachment and adaptation. *Journal of Behavioral and Applied Management, 12*(2), 128-142.
- Bar-Yoseph, R. (1959). The pattern of early socialization in the collective settlements in Israel. *Human Relations, 12*(4), 345-360.
- Bekerman, L. F., Glass, T., Brissette, I., & Seeman, T. E. (2000). From social integration to health: Durkheim in the new Millennium. *Social Science and Medicine, 51*(6), 843-857.
- Ben Rafael, E. (2011). Kibbutz: Survival at risk. *Israel Studies, 16*(2), 81-108.
- Ben Rafael, E., & Topel, M. (2004). The Kibbutz's transformation: Who leads it and where? In U. Rebhun, & C. I. Waxman (Eds.), *Jews in Israel contemporary social and cultural patterns* (pp. 153-173). London, England: Brandeis University Press.

- Billig, M. (2006). Is my home my castle? Place attachment, risk perception and religious faith. *Environment & Behavior*, 38, 248-265.
- Billig, M., Kohn, R., & Levav, I. (2006). Anticipatory stress in the population facing forced removal from the Gaza Strip. *Journal of Nervous and Mental Disease*, 194, 195-200.
- Blasi, J. R. (1986). *The communal experience of the kibbutz*. New Brunswick, CA: Transaction.
- Bollen, K., & Long, J. S. (1993). *Testing structural equation models*. Newbury Park, CA: Sage.
- Bourdieu, P. (1986). The form of capital. In J. G. Richardson (Ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education*. New York, NY: Greenwood.
- Bowlby, J. (1982). *Attachment and loss: Vol 1. Attachment* (2nd ed.). New York, NY: Basic.
- Brennan, K. A., Clark, C. L., & Shaver, P. R. (1998). Self-report measurement of adult attachment: An integrative overview. In J. A. Simpson & W. S. Rholes (Eds.), *Attachment theory and close relationships* (pp. 46-76). New York, NY: Guilford.
- Brunie, A. (2009). Meaningful distinctions within a concept: Relational, collective and generalized social capital. *Social Science Research*, 38, 251-265.
- Casakin, H., & Billig, M. (2009). Effect of settlement size and religiosity on sense of place in communal settlements. *Environment and Behavior*, 41(6), 821-835.
- Chow, K., & Healey, M. (2008). Place attachment and place identity: First-year undergraduates making the transition from home to university. *Journal of Environmental Psychology*, 28, 362-372.
- Coleman, J. S. (1990). *Foundations of social theory*. Cambridge, MA & London, England: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Cooper, M. L., Albino, A. W., Orcutt, H. K., & Williams, N. (2004). Attachment style and intrapersonal adjustment. In W. S. Rholes & J. A. Simpson (Eds.), *Adult attachment* (pp. 438-466). New York, NY: Guilford.
- Crowell, J. A., Fraley, R. C., & Shaver, P. R. (1999). Measurement of individual differences in adolescent and adult attachment. In J. Cassidy & P. R. Shaver (Eds.), *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications* (pp. 434-465). New York, NY: Guilford.
- Eacott, C., & Sonn, C. C. (2006). Beyond education and employment: Exploring youth experiences of their communities, place attachment and reasons for migration. *Rural Society*, 16(2), 199-214.

- Fishman, A. (1992). *Judaism and modernization on the religious Kibbutz*. Cambridge, MA : Cambridge University Press.
- Fraley, R. C., & Shaver, P. R. (2000). Adult romantic attachment: Theoretical developments, emerging controversies, and unanswered questions. *Review of General Psychology*, 4, 132-154.
- Guerrero, C. K., & Jones, S. M. (2005). Differences in conversational skills as a function of attachment style: A follow-up study. *Communication Quarterly*, 53(3), 305-321.
- Hirschman, A. O. (1970). *Exit, voice and loyalty*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Lehman-Wilzig, S. N. (1991). Loyalty, voice, and quasi-exit: Israel as a case study of proliferating alternative politics. *Comparative Politics*, 24(1), 97-108.
- Levav, I., Kohn, R., & Billig, M. (2008). The protective effect of religiosity under terrorism. *Psychiatry: Interpersonal and Biological Processes*, 71, 47-59.
- Lewica, M. (2005). Ways to make people active: Role of place attachment, cultural capital and neighborhood ties. *Journal of Environmental Psychology*, 4, 381-395.
- Lin, N., & Granovetter, M. (2001). *Social capital: A theory of social structure and action*. New York, NY: Cambridge University Press.
- Low, S. M. (1992). Symbolic ties that bind: Place attachment in the plaza. In I. Altman & S. M. Low (Eds.), *Place attachment: Human behavior and environment: Advances in theory and research* (pp. 165-185). New York, NY: Plenum.
- Lukes, S. (1971). The meanings of 'Individualism'. *Journal of the History of Ideas*, 32(1), 45-66.
- Mehmet, K. A., & Mehmet, O. (2004). Family in war and conflict: Using social capital for surviving in war torn Cyprus. *Journal of Comparative Family Studies*, 35, 295-309.
- Mikulincer, M., & Florian, V. (2000). Exploring individual differences in reactions to mortality salience: Does attachment style regulate terror management mechanisms? *Journal of Personality and Social Psychology*, 79, 260-273.
- Mikulincer, M., & Shaver, P. R. (2003). The attachment behavioral system in adulthood: Activation, psychodynamics, and interpersonal processes. In M. P. Zanna (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology* (pp. 53-152). San Diego, CA: Elsevier Academic Press.

- Mikulincer, M., & Shaver, P. R. (2007). Attachment, group-related processes, and psychotherapy. *International Journal of Group Psychotherapy*, 57(2), 233-244.
- Nash, C. (1993). Remapping and renaming: New cartographies of identity, gender and landscape in Ireland. *Feminist Review*, 44, 39-57.
- Oppenheim, D., Sagi, A., & Lamb, M. E. (1988). Infant-adult attachments on the kibbutz and their relation to socio-emotional development four years later. *Developmental Psychology*, 24, 427-433.
- Passik, C. (2001). *Place attachment and place disruption in the lives of the original Jewish settlers in the Shomron* (Unpublished doctoral dissertation). Jerusalem: Hebrew University of Jerusalem.
- Pretty, G. H., Chipuer, H. M., & Bramston, P. (2003). Sense of place among adolescents and adults in two rural Australian towns: The discriminating features of place attachment, sense of community and place dependence in relation to place identity. *Journal of Environmental Psychology*, 23, 273-287.
- Proshansky, H. M., Fabian, A. K., & Kaminoff, R. (1983). Place-identity: Physical world socialization of the self. *Journal of Environmental Psychology*, 3, 57-83.
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. New York, NY: Simon & Schuster.
- Requena, F. (2003). Social capital, satisfaction and quality of life in the workplace. *Social Indicators Research*, 61, 331-360.
- Rollero, C., & De Piccoli, N. (2010). Place attachment, identification and environment perception: An empirical study. *Journal of Environmental Psychology*, 30(2), 198-205.
- Rom, E., & Mikulincer, M. (2003). Attachment theory and group processes: The association between attachment style and group-related representations, goals, memories, and functioning. *Journal of Personality and Social Psychology*, 84, 1220-1235.
- Rosner, M., & Getz, S. (2006). Undergoing change: Recent publications on the Israeli Kibbutz. *International Sociology*, 21(6), 806-814.
- Rothbard, J. C., & Shaver, P. R. (1994). Continuity of attachment across the life span. In M. B. Sperling & W. H. Berman (Eds.), *Attachment in adults* (pp. 31-71). New York, NY: Guilford.
- Scannell, L., & Gifford, R. (2010). Defining place attachment: A tripartite organizing framework. *Journal of Environment Psychology*, 30, 1-10.

- Schwarzmantel, J. J. (2008). *Ideology and politics*. Leeds, England: Sage.
- Sheaffer, Z., Honing, B., & Carmeli, A. (2010). Ideology, crisis intensity, organizational demography, and industrial type as determinants of organizational change in kibbutzim. *The Journal of Applied Behavioral Science*, 46(3), 388-414.
- Spiro, M., (1956). *Kibbutz: Venture in utopia*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Weiss, Y., & Shilkret, R. (2010). The importance of peer groups in the Israeli kibbutz attachment style. *Smith College Studies in Social Work*, 80(1), 2-19.